

HISTÒRIA DE L'ART
GUIES PER A UNA DOCÈNCIA UNIVERSITÀRIA
AMB PERSPECTIVA DE GÈNERE

M. Lluïsa Faxedas Brujats

AQUESTA COL·LECCIÓ DE GUIES ESTÀ IMPULSADA PEL GRUP DE TREBALL D'IGUALTAT DE GÈNERE DE LA XARXA VIVES D'UNIVERSITATS

Elena VILLATORO BOAN, presidenta de la Comissió d'Igualtat i Conciliació de Vida Laboral i Familiar, Universitat Abat Oliba CEU

Mª José RODRÍGUEZ JAUME, vicerectora de Responsabilitat Social, Inclusió i Igualtat, Universitat d'Alacant

Cristina YÁÑEZ DE ALDECOA, coordinadora del Rectorat en Internacionalització i Relacions institucionals, Universitat d'Andorra

Joana GALLEGO AYALA, directora de l'Observatori per a la igualtat, Universitat Autònoma de Barcelona

M. Pilar RIVAS VALLEJO, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de Barcelona

Ruth María ABRIL STOFFELS, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat CEU Cardenal Herrera

Ana M. PLA BOIX, delegada del rector per la igualtat de Gènere, Universitat de Girona

Esperança BOSCH FIOL, directora i coordinadora de l'Oficina per a la Igualtat d'Oportunitats entre Dones i Homes, Universitat de les Illes Balears

Consuelo LEÓN LLORENTE, directora de l'Observatori de Polítiques Familiars, Universitat Internacional de Catalunya

Mercedes ALCAÑIZ MOSCARDÓ, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Jaume I

Anna ROMERO BURILLO, directora del Centre Dolors Piera d'Igualtat d'Oportunitats i Promoció de les Dones, Universitat de Lleida

María José ALARCÓN GARCÍA, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Miguel Hernández d'Elx

MARIA OLIVELLA QUINTANA, directora del Grup d'Igualtat de Gènere, Universitat Oberta de Catalunya

Dominique SISTACH, responsable de la Comissió d'Igualtat d'Oportunitats, Universitat de Perpinyà Via Domitia

Sílvia GÓMEZ CASTÁN, tècnica d'Igualtat del Gabinet d'Innovació i Comunitat, Universitat Politècnica de Catalunya

M. Rosa CERDÀ HERNÁNDEZ, responsable de la Unitat d'Igualtat, Universitat Politècnica de València

Tània VERGE MESTRE, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Pompeu Fabra

Maite SALA RODRÍGUEZ, tècnica de relacions internacionals i estudiants, Universitat Ramon Llull

Inma PASTOR GOSÁLVEZ, directora de l'Observatori de la Igualtat, Universitat Rovira i Virgili

Amparo MAÑÉS BARBÉ, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de València

Anna PÉREZ I QUINTANA, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya

Edita XARXA VIVES D'UNIVERSITATS

Edifici Àgora Universitat Jaume I · Campus del Riu Sec · 12006 Castelló de la Plana

<http://www.vives.org>

ISBN: 978-84-09-05892-1 · DL: CS 1055-2018

LLIBRE SOTA UNA LICÈNCIA CREATIVE COMMONS BY-NC-SA.

SUMARI

PRESENTACIÓ	5
01. INTRODUCCIÓ	8
02. LA CEGUESA AL GÈNERE I LES SEUES IMPLICACIONS	10
03. PROPOSTES GENERALS PER A INCORPORAR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA	12
04. PROPOSTES PER A INTRODUIR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA D'HISTÒRIA DE L'ART	16
Objectius de l'assignatura/mòdul	16
Continguts de les assignatures/mòduls	17
Avaluació de les assignatures	22
Modalitats organitzatives de les dinàmiques docents	23
Mètodes docents	23
05. RECURSOS DOCENTS	25
06. ENSENYAR A FER RECERCA SENSIBLE AL GÈNERE	28
07. RECURSOS PEDAGÒGICS	30
Glossari essencial	30
Grups de recerca	30
Recursos a internet	31
Enllaços a programes d'assignatures	32
08. PER A APROFUNDIR	34
Bibliografia de referència	34

PRESENTACIÓ

Què és la perspectiva de gènere i quina rellevància té en la docència dels programes de grau i de postgrau? Aplicada a l'àmbit universitari, la perspectiva de gènere o *gender mainstreaming* és una política integral per promoure la igualtat de gènere i la diversitat en la recerca, la docència i la gestió de les universitats, tots ells àmbits afectats per diferents biaixos de gènere. Com a estratègia transversal, implica que totes les polítiques tinguin en compte les característiques, necessitats i interessos tant de les dones com dels homes, tot distingint els aspectes biològics (sexe) de les representacions socials (normes, rols, estereotips) que es construeixen culturalment i històricament de la feminitat i la masculinitat (gènere) a partir de la diferència sexual.

La Xarxa Vives d'Universitats (XVU) promou la cohesió de la comunitat universitària i reforça la projecció i l'impacte de la universitat en la societat impulsant la definició d'estratègies comunes, especialment en l'àmbit d'acció de la perspectiva de gènere. És oportú recordar que les polítiques que no tenen en compte aquests rols diferents i necessitats diverses i, per tant, són cegues al gènere, no ajuden a transformar l'estructura desigual de les relacions de gènere. Això també és aplicable a la docència universitària, a través de la qual oferim a l'alumnat una sèrie de coneixements per entendre el món i intervenir-hi en el futur des de l'exercici professional, proporcionem fonts de referència i autoritat acadèmica i busquem fomentar l'esperit crític.

Una transferència de coneixement a les aules sensible al sexe i al gènere comporta diferents beneficis, tant per al professorat com per a l'alumnat. D'una banda, en aprofundir en la comprensió de les necessitats i comportaments del conjunt de la població s'eviten les interpretacions parcials o esbiaixades, tant a nivell teòric com empíric, que es produeixen quan es parteix de l'home com a referent universal o no es té en compte la diversitat del subjecte dones i del subjecte homes. D'aquesta manera, incorporar la perspectiva de gènere millora la qualitat docent i la rellevància social dels coneixements, les tecnologies i les innovacions (re)produïdes.

D'altra banda, proporcionar a l'alumnat noves eines per identificar els estereotips, normes i rols socials de gènere contribueix a desenvolupar el seu esperit crític i a adquirir competències que li permeten evitar la ceguesa al gènere en la seua pràctica professional futura. Així mateix, la perspectiva de gènere permet al professorat prestar atenció a les dinàmiques de gènere que tenen lloc en l'entorn d'aprenentatge i adoptar mesures que assegurin que s'atén a la diversitat d'estudiants.

El document que teniu a les mans és fruit del pla de treball bianual 2016-2017 del Grup de Treball en Igualtat de Gènere de la XVU, centrat en la perspectiva de gènere en la docència i la recerca universitàries. En una primera fase, l'informe *La perspectiva de gènere en docència i recerca a les universitats de la Xarxa Vives: Situació actual i reptes de futur* (2017), coordinat per Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra) i Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona), va constatar que la incorporació efectiva de la perspectiva de gènere en la docència universitària seguia sent un repte pendent, malgrat el marc normatiu vigent a nivell europeu, estatal i dels territoris de la XVU.

Un dels principals reptes identificats en aquest informe per superar la manca de sensibilitat al gènere dels currículums dels programes de grau i de postgrau era la necessitat de formar al professorat en aquesta competència. En aquesta línia, s'apuntava la necessitat de comptar amb recursos docents que ajuden el professorat a fer una docència sensible al gènere.

Així, en una segona fase, s'ha elaborat el recurs *Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere*, sota la coordinació de Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona), M. José Rodríguez Jaume (Universitat d'Alacant) i Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra). En conjunt, s'han elaborat onze guies, incloent-hi entre una i quatre guies per àmbit de coneixement, que s'han encarregat a professores expertes en l'aplicació de la perspectiva de gènere a la seua disciplina de diferents universitats:

ARTS I HUMANITATS:

HISTÒRIA: Mónica Moreno Seco (Universitat d'Alacant)

HISTÒRIA DE L'ART: M. Lluïsa Faxedas Brujats (Universitat de Girona)

FILOLOGIA I LINGÜÍSTICA: Montserrat Ribas Bisbal (Universitat Pompeu Fabra)

FILOSOFIA: Sonia Reverter-Bañón (Universitat Jaume I)

CIÈNCIES SOCIALS I JURÍDIQUES:

DRET I CRIMINOLOGIA: M. Concepción Torres Díaz (Universitat d'Alacant)

SOCIOLOGIA, ECONOMIA I CIÈNCIA POLÍTICA: Rosa M. Ortiz Monera i Anna M. Morero Beltrán (Universitat de Barcelona)

EDUCACIÓ I PEDAGOGIA: Montserrat Rifà Valls (Universitat Autònoma de Barcelona)

CIÈNCIES:

FÍSICA: Encina Calvo Iglesias (Universidade de Santiago de Compostela)

CIÈNCIES DE LA VIDA:

MEDICINA: M. Teresa Ruiz Cantero (Universitat d'Alacant)

PSICOLOGIA: Esperanza Bosch Fiol i Salud Mantero Heredia (Universitat de les Illes Balears)

ENGINYERIES:

CIÈNCIES DE LA COMPUTACIÓ: Paloma Moreda Pozo (Universitat d'Alacant)

Aprendre a incorporar la perspectiva de gènere en les assignatures impartides no implica res més que una reflexió sobre els diferents elements que configuren el procés d'ensenyament-aprenentatge, tot partint del sexe i del gènere com a variables analítiques clau. Per poder revisar les vostres assignatures des d'aquesta perspectiva, a les *Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere* trobareu recomanacions i indicacions que cobreixen tots aquests elements: objectius, resultats d'aprenentatge, continguts, exemples i llenguatge utilitzats, fonts seleccionades, mètodes docents i d'avaluació i gestió de l'entorn d'aprenentatge. Al cap i a la fi, incorporar el principi d'igualtat de gènere no és només una qüestió de justícia social sinó de qualitat de la docència.

Teresa Cabruja Ubach, M. José Rodríguez Jaume i Tània Verge Mestre,
coordinadores

01. INTRODUCCIÓ

M. Lluïsa Faxedas, professora de la Universitat de Girona, recull en aquesta guia un ampli ventall de recomanacions per introduir la perspectiva de gènere en la docència de les ciències humanes, en especial l'Art. A través de la docència oferim a l'alumnat una sèrie de coneixements per entendre el món i les relacions socials, proporcionem fonts de referència i autoritat acadèmica així com perseguim posar en pràctica la participació i l'esperit crític. Com es posa de manifest en aquesta guia, sense una reflexió sobre els biaixos de gènere que poden estar presents en l'exercici de la nostra docència, el professorat pot contribuir a reforçar i perpetuar la desigualtat de gènere.

Per aquest motiu, la guia comença amb una discussió dels aspectes que marquen la **ceguesa al gènere** de les disciplines treballades en aquesta guia i les seues implicacions (segon apartat). En aquest sentit, s'assenyala com aquestes disciplines s'han construït partint de l'experiència masculina, tant pel que fa als conceptes, les variables i els indicadors, provocant que l'experiència, els espais i els treballs assignats a les dones hagen estat tradicionalment menystinguts i que les contribucions de les dones hagen estat invisibilitzades.

A continuació a guia desenvolupa diferents eines per tal d'ajudar el professorat a realitzar una docència sensible al gènere. D'una banda, s'ofereixen **propostes generals** per incorporar la perspectiva de gènere en la docència (tercer apartat). Per fer-ho, es donen a conèixer les aportacions de diverses autores que, com a resposta al biaix androcèntric de les ciències socials, han posat de relleu la importància d'estudiar la realitat social des de nous paradigmes que inclouen i posen en valor les experiències de les dones. Alhora, també s'assenyala la importància d'avançar cap a una ciència compromesa amb la igualtat de gènere, identificant i problematitzant les desigualtats existents i oferint solucions per eradicar-les.

D'altra banda, es presenten propostes concretes per introduir la perspectiva de gènere a la docència en les disciplines esmentades. S'ofereix un seguit de **bones pràctiques** que comprenen continguts, avaluacions i metodologies docents en les ciències humanes (quart apartat). La guia també inclou diferents **recursos docents** (cinquè apartat) i proporciona indicacions sobre com el professorat pot ajudar l'alumnat a incorporar la **perspectiva de gènere en la recerca**, especialment en els TFG o TFM (sisé apartat). Així mateix, es recullen diferents eines de consulta, com pàgines web, bibliografia, glossari de conceptes i enllaços a guies

docents, que poden servir d'exemple (seté apartat) i es presenten algunes **idees per a aprofundir** en el procés de reflexió sobre com impartir una docència sensible al gènere (vuité apartat).

02. LA CEGUESA AL GÈNERE I LES SEUES IMPLICACIONS

Ja fa més de quaranta anys que una colla d'historiadors de l'art pertanyents sobretot a l'àmbit acadèmic anglosaxó es van plantejar, des d'una mirada clarament feminista, la necessitat de revisar completament la història de l'art tal com s'havia constituït com a disciplina científica per tal d'incloure-hi el llegat, l'experiència i la producció de les dones artistes, així com de qüestionar-se les formes de representació del cos femení. En un inici el projecte va tenir un caire additiu, en què el que es va intentar va ser recuperar el nom i l'obra de tot un seguit de dones que havien estat oblidades en la narrativa històrico-artística consolidada; amb el temps s'ha anat fent evident que cal també impulsar una dimensió crítica que permeta revisar els fonaments en els que es basa aquesta narrativa, si es pretén que siga realment possible que l'experiència femenina hi ocupe un lloc.

Malgrat que al llarg d'aquestes dècades s'ha fet molta feina en aquests àmbits, aquest enfocament ha arribat molt tard a l'àmbit acadèmic del nostre país, i de fet podríem afirmar que encara no s'hi ha consolidat: ni la producció artística feta per dones ni la història de l'art feminista formen part de la majoria de currículums acadèmics i plans d'estudis d'Història de l'art, si no és des d'una posició marginal (Cabruja i Vergés, 2017). La recerca sobre la producció de les dones artistes de casa nostra ha estat escassa i la programació d'exposicions del seu treball massa minsa. Igualment mancada és la seua presència en els museus i les col·leccions públiques, que és com a molt testimonial. Per posar un exemple, a la web de la xarxa dels Museus d'art de Catalunya (<http://xarxa.museunacional.cat/>) apareixen un total de 30 museus que presenten una tria d'entre 5 i 8 obres cadascun del seu fons, que consideren com a peces molt representatives de les seues respectives col·leccions; només 3 de les obres que s'hi han seleccionat són clarament atribuïbles a una dona. L'absència als museus d'obres produïdes per dones i la manca d'un discurs que ho explique comporta una invisibilització del paper de la dona en la història i la impossibilitat d'oferir referents positius a les següents generacions. Així mateix, la manca d'anàlisi crítica de la representació de les dones al llarg de la història de les imatges condueix a la repetició d'estereotips.

Entenem que aquesta situació esdevé més greu pel fet que, com passa en altres estudis de l'àmbit de les Humanitats, les dones estudiants del grau en Història de l'Art són quatre vegades més que els homes, i a Belles Arts dues vegades i mig més, aproximadament (vegeu el sistema d'indicadors docents WINDDAT); així mateix, la presència de les dones en els diversos nivells de gestió del patri-

moni històrico-artístic és també molt important, tot i que sovint siga més difícil veure-les en els llocs directius. Només incorporant en la formació de les noves generacions l'aportació de les dones a la història i el present de la creació artística, en tots els àmbits, aconseguirem que el conjunt de la societat també se'n faça conscient.

03. PROPOSTES GENERALS PER A INCORPORAR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA

Com dèiem en la introducció, el primer pas per incloure la perspectiva de gènere en la docència de la Història de l'Art i de Belles Arts és el reconeixement del gran nombre de dones artistes que, al llarg de la història, han aconseguit expressar-se, i sovint professionalitzar-se, com a artistes de totes les disciplines. Des del punt de vista històric, sobretot a partir del Renaixement, el nombre de dones identificades i amb obra reconeixible i estudiada és cada vegada més gran, i es disposa d'un corpus de recerca més que suficient per tal d'incorporar-les als continguts de les diverses assignatures, tant transversals com històriques. Més que centrar-se en els processos d'exclusió de les dones en la història, és més productiu centrar-se en com aquestes han negociat en cada cas les seues opcions per establir-se professionalment i per ser reconegudes i valorades.

Tanmateix, cal tenir en compte que per a poder parlar del paper de les dones artistes en la història de l'art és imprescindible també repensar la manera com expliquem aquesta història. Tal com moltes autores han demostrat (Parker i Pollock, 1981; Chadwick, 1999; Mayayo, 2003; Pollock, 2010) un discurs que es continue basant en presentar un seguit de biografies i currículums d'artistes-genis farà molt difícil la inclusió de les dones, ja que en comparar-les en el mateix pla amb els «grans artistes» plenament consolidats en la historiografia, la seua obra sistemàticament percebuda com de menor qualitat, amb algunes excepcions notables, no farà més que confirmar la regla. Cal doncs explicar la història de l'art des d'una perspectiva molt més contextual, introduint també les condicions històriques i socials concretes que en cada cas van condicionar les possibilitats dels artistes per a manifestar-se com a tals, i atenent a les casuístiques particulars de les dones en cada moment i lloc específics. Cal prestar atenció, per exemple, a quins han estat històricament els diversos espais de formació i quin accés hi han tingut, o no, les dones; quines han estat les seues possibilitats de participar en exposicions i salons de diversa índole; com les han afectades les limitacions per viatjar, o per dedicar-se a determinades pràctiques artístiques; com les han condicionades en cada moment històric les expectatives sobre el seu rol familiar i social, i finalment, com moltes d'elles, tanmateix, han superat els diversos obstacles per dedicar-se a les seues vocacions. És molt important evitar les generalitzacions transhistòriques i transespacials, i fer atenció a les diferències que s'han produït en cada indret, cultura o moment històric i en com han afectat el seu treball.

En aquesta línia, és important considerar també que al llarg de la història les dones sovint s'han expressat artísticament en disciplines que han estat considerades menors en el discurs de la història de l'art, i que agrupades sota els epígrafs poc apreciats d'«arts decoratives» o «artesanía» no han trobat el seu lloc en els grans discursos docents i museològics. El paper històric de les dones en tots els àmbits de les arts tèxtils, per exemple, és importantíssim en termes quantitatius i qualitatius, però també en altres disciplines com la ceràmica o la il·lustració, o en gèneres pictòrics considerats menors com la pintura de flors. Cal considerar també com les dones s'han fet seues noves disciplines artístiques, com la *performance* o el vídeo, que en els seus inicis es van veure com a més lliures pel que fa als prejudicis històrics de gènere. Revisar el lloc de les dones en la història de l'art també implica recordar que l'anònim, com ja va escriure Virginia Woolf, pot haver estat una dona, així com reivindicar la seua tasca en molts tallers d'artistes que, organitzats sovint com a empresa familiar, implicaven el treball de diversos membres de la família; o bé, en els darrers segles, fer avinent la seua participació en tota mena d'agrupacions d'artistes i projectes col·laboratius o col·lectius.

Així mateix cal tenir molt present el paper de les dones que han tingut un rol com a comitents, mecenes, clientes, col·leccionistes, galeristes d'art, fundadores de museus i espais d'art, directores d'exposicions i programes, historiadores, comisàries, crítiques d'art, espectadores... És imprescindible plantejar-se el biaix de gènere que moltes institucions del món de l'art han mantingut durant dècades pel que fa a programar menys exposicions de dones artistes, o comprar menys obres de dones per a les seues col·leccions, i els dèficits que aquesta actitud ha generat en la patrimonialització de l'art creat per les dones, i per tant en la seua valoració i difusió. De nou, cal anar més enllà de la visió de l'art com d'una activitat purament individual, subjectiva, espiritual i transcendent per situar-la en cada cas en el context de les relacions socio-econòmiques que el fan possible.

Un altre aspecte molt rellevant que ha suscitat continuadament l'atenció de la historiografia feminista de l'art ha estat el tractament de la dona com a motiu iconogràfic al llarg de tota la història de l'art, un debat popularitzat pel grup d'activistes *Guerrilla girls* quan el 1989 van plantejar la famosa pregunta «S'han de despullar les dones per entrar al Metropolitan Museum of art? Menys del 5% dels artistes de la secció d'art modern són dones, però un 85% dels nus són femenins». També John Berger (1972) va fer evident que en l'art les dones han estat històricament objecte d'una mirada masculina clarament idealitzada i sovint erotitzada (tot i que aquesta dimensió no es vulga fer evident) que ha condicionat absolutament com les dones s'han vist a elles mateixes. Aquesta continuada ob-

jectualització i sexualització del cos femení que té lloc, sobretot, en els nus a què es recorre sota qualsevol excusa ha de ser remarcada a l'hora d'explicar la iconografia de (gairebé) qualsevol moment històric; i cal també posar de relleu altres aspectes, com la passivitat que sovint s'atribueix a les dones enfront de l'activitat masculina, o el fet que tant la mitologia com la història ens presenten situacions de violència física i sexual contra les dones que són normalitzades com a històries galants o heroïques. El replantejament de la iconografia femenina ens ha de conduir també a la revisió sobre la masculinitat i les seues diverses representacions al llarg de la història, tema també cada vegada més estudiat.

És important també fer notar als estudiants com els estereotips sobre els rols de gènere han influït en nocions tan importants com ara la de la creativitat femenina; quan el 2013 el pintor George Baselitz afirma que «Les dones no pinten bé. És un fet» està culminant una llarga tradició filosòfica, teòrica i crítica segons la qual la creativitat de les dones es manifesta a través de la procreació com a fet biològic de la maternitat, mentre que en el món del pensament i la cultura només son, en el millor dels casos, derivatives i imitatives. Així ho demostra el fet que el major elogi que es concedisca a una dona artista siga qualificar-la de viril, i que la detecció d'elements de «feminitat» en l'obra d'homes o dones, en canvi, els desqualifique immediatament. Cal analitzar com això ha afectat, no només el tractament que la crítica i la història de l'art han fet del treball de les dones, sinó a com les dones artistes s'han presentat a si mateixes, renunciant tot sovint a definir-se en tant que dones per no ser immediatament menystingudes; i també com el seu rol en el món de l'art s'ha reduït més al de musa o inspiradora que no al de creadora.

Un darrer aspecte que cal considerar és el de la relació entre el feminisme, el postcolonialisme i els estudis LGBTI i *queer*; no podem oblidar que de la intersecció entre aquests espais del pensament i la crítica n'han sorgit algunes de les idees més interessants per pensar la cultura visual i les pràctiques artístiques, sobretot en el món contemporani, però també amb una mirada històrica. Un exemple és el de la reconsideració de la iconografia de la dona negra, oriental i indígena en la pintura occidental, on és una figura molt present (de les odaliskes a la serventa d'«Olympia», de Manet) però sovint ignorada. El qüestionament del cànon, de l'heteropatriarcat i de l'etnocentrisme com a úniques maneres de mirar i comprendre el món és una batalla conjunta que ha donat resultats molt interessants; un exemple recent pot ser l'exposició «Queer British Art 1861-1967» (Tate Britain, 2017) que presentava una nova aproximació a l'art britànic tot explorant com artistes lesbianes, gai, bisexuals, trans i *queer* es van expressar en un període en què les assumpcions sobre sexualitat i gènere estaven en plena

transformació. En aquest mateix sentit, és molt important reconèixer l'existència de l'art i les pràctiques artístiques feministes, LGBTI, *queer* i postcolonials, que en tota la seua diversitat adrecen directament i des d'una perspectiva política les qüestions plantejades pels seus correlats teòrics.

04. PROPOSTES GENERALS PER A INTRODUIR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA D'HISTÒRIA DE L'ART

Objectius de l'assignatura/mòdul

Cal tenir present, d'entrada, que la perspectiva de gènere en els continguts d'Història de l'Art es pot treballar en totes les assignatures, siga quin siga l'àmbit cronològic o temàtic que abasten. De fet el principal repte d'aquests estudis pel que fa a aquesta qüestió és, actualment, anar més enllà de la limitació de l'estudi de les relacions entre art i gènere en assignatures optatives específiques que aborden la qüestió, i aconseguir que cale els estudis en el seu conjunt.

De forma genèrica, tres objectius per introduir la perspectiva de gènere que haurien de poder ser assumibles per a qualsevol assignatura d'un grau en Història de l'Art podrien ser els següents:

- Donar a conèixer el corpus de textos, recerques, estudis, pràctiques i debats generats per les historiadores de l'art feministes en relació a la temàtica i/o període d'estudi de l'assignatura en qüestió; plantejar com aquestes qüestions ens ajuden a obrir debats fonamentals sobre la narrativa de la història de l'art, el cànon, i els processos de selecció que inevitablement operen en l'escriptura de la història.
- Incloure en l'assignatura el coneixement de la vida i l'obra de les dones artistes (o, en el seu cas, de mecenes, col·leccionistes, o altres agents del sistema artístic), fent atenció a les especificitats històriques i sociològiques que van condicionar en cada cas les seues trajectòries i aportacions, i sense repetir ni amplificar el model narratiu tradicional del «geni» artístic.
- Analitzar la iconografia de les obres produïdes en les diverses èpoques històriques i llocs fent atenció a com s'hi fan paleses les convencions culturals sobre els gèneres pertinents en cada circumstància, o bé, si és el cas, a com es subverteixen; tenir presents igualment les possibles convencions o crítiques que s'hi fan presents pel que fa a la colonialitat i a les relacions sexuals, si escau.

Així mateix, hi ha una sèrie de preguntes bàsiques que ens hauríem de poder fer sobre l'obra de qualsevol dona artista, siga quin siga el seu context històric, i que ens ajudaran a pensar com el gènere afecta la creació artística (D'Alleva, 2012):

- Quina ha estat la formació de l'artista? En què ha sigut diferent de la formació dels homes?
- La seua carrera s'ha desenvolupat igual que la dels seus col·legues masculins? Com funcionava el seu estudi o taller?
- Va ser una excepció, o hi havia altres dones artistes com ella treballant en la mateixa època i/o lloc?
- Com es relacionen entre si els diversos temes que va tractar? Treballava les dones com a tema?
- És la seua temàtica diferent perquè era una dona? Els seus contemporanis homes tractaven els mateixos temes? El seu tractament del tema és similar al dels seus col·legues, homes o dones? Hi ha algun tema que ella, pel fet de ser una dona, no poguera tractar?
- La tria o tractament del tema té a veure amb la seua vida i les seues experiències com a dona?
- Quina audiència esperava tenir amb els seus treballs? Treballava amb espectadors masculins o femenins en ment?
- Com la manera en què retrata les dones, si és el cas, reflecteix o conforma valors socials sobre les dones?
- Qui comprava les seues obres? Qui eren els seus patrons o mecenes? Tenia clientes dones i, si és el cas, hi tenia algun tipus de relació especial?
- Com han respost crítics i artistes masculins al seu treball? I crítics i artistes femenines?

Continguts de les assignatures/mòduls

Ens plantegem tres possibles tipus d'assignatures com a model:

Historiografia i Metodologia. En una assignatura d'aquest tipus l'objectiu seria introduir la història feminista de l'art com un dels principals corrents metodològics, crítics i de pensament vinculats al que s'ha conegut com a «nova història de l'art», nascuda a partir dels anys 60. Es poden mostrar les proximitats i les

divergències amb altres metodologies com la marxista, la història social de l'art o la psicoanàlisi, i el seu rol decisiu en l'aparició dels estudis post-colonials, de gènere, LGBTI i *queer*.

Pel que fa al contingut, doncs, cal contextualitzar l'aparició de la història feminista de l'art en el marc de la segona onada feminista, posant clarament de relleu el seu caràcter polític, i mostrant com sorgeix als Estats Units però es va estenent a molts altres països, trobant-se fecundament en alguns casos amb tradicions pròpies de pensament (com en el cas d'Itàlia i el treball de Carla Lonzi). Entre altres activitats formatives, es poden llegir i comentar textos de moltes autores, començant amb el text essencial «Perquè no haguéssin grans dones artistes?», de Linda Nochlin (1971), i seguint amb treballs de moltes altres historiadores i crítiques com Griselda Pollock, Laura Mulvey o Lucy Lippard, per citar alguns dels noms de les pioneres, o Judith Butler i Teresa de Lauretis, per esmentar autores que van expandir i reconfigurar el concepte del gènere. Existeixen traduccions en català i castellà de molts dels seus textos bàsics, i nombroses antologies en anglès, fins i tot temàtiques. Cal tenir també present que el treball de moltes d'aquestes teòriques s'imbrica estretament amb la pràctica artística de moltes artistes i es pot estudiar en relació, com en el cas de Pollock i Mary Kelly, per exemple.

A partir d'aquests textos es pot discutir com la història feminista de l'art ha qüestionat moltes de les presumpcions bàsiques de la història de l'art tradicional: l'existència d'un cànon indiscutible de grans mestres, el concepte de geni com el del creador inspirat, la biografia com a instrument bàsic per a l'escriptura de la història de l'art, els estàndards formalistes de qualitat estètica... Es poden estudiar casos concrets per veure com la història de l'art tradicional s'ha basat en prejudicis heteropatriarcal i s'ha construït sobre les exclusions de tot allò que no encaixava en el discurs normatiu. Així mateix, es pot posar l'accent en com la història de l'art feminista ha generat aportacions fonamentals per a pensar i posar en discussió la categoria del gènere, obrint la porta als debats més recents i oferint materials que es poden estudiar des de moltes perspectives, com l'educació, l'antropologia o la sociologia.

Algunes de les competències que es podrien treballar són:

- Utilitzar els procediments propis de les tècniques historiogràfiques i de les fonts literàries i documentals sobre les que es construeix la disciplina.

- Valorar les implicacions ètiques de les actuacions professionals, així com reconèixer la diversitat lingüística i cultural i respectar-la com a font de riquesa.
- Expressar coneixements específics sobre l'origen, l'evolució i els diversos camps d'estudi de la història de l'art, així com sobre els temes, el vocabulari i els debats clàssics i actuals de la disciplina.
- Aplicar el domini de l'instrumental crític i metodològic fonamental per comprendre i narrar la història de l'art i per reflexionar sobre la professió de l'historiador de l'art.

I alguns dels resultats d'aprenentatge:

- Identificar i comparar les diferents historiografies i metodologies amb les que s'ha construït la disciplina de la història de l'art.
- Identificar la importància i complexitat dels conceptes de classe, raça i gènere per la historiografia de la segona meitat del s. xx.

Història de l'art contemporani. Tot i que com hem dit es pot treballar qualsevol període històric des de la perspectiva de gènere, és obvi que les èpoques més contemporànies (s. XIX i XX) ens permeten disposar de molta més informació, material i exemples sobre moltes més artistes que van aconseguir formar-se i professionalitzar-se en aquest àmbit, així com sobre el rol de les dones en el sistema artístic.

Aplicar la perspectiva de gènere a la història de l'art contemporani, però, no implica simplement reproduir l'esquema històric habitual basat en una successió de moviments i artistes en el qual s'intenta encaixar una sèrie de noms que en major o menor mesura van participar dels mateixos grups o moviments que els seus companys masculins. A nivell de continguts pot resultar més suggeridor plantejar una aproximació temàtica, per exemple, que permeti situar les aportacions de les dones artistes en un mateix pla respecte a les dels seus col·legues masculins, per veure com emergeixen les diferents circumstàncies i experiències simbòliques de cadascú. Tot i que evidentment hi ha moltes opcions, un bon tema per treballar pot ser el del cos, que ofereix múltiples possibilitats:

- a) Retrat i autoretrat com a percepció del cos femení. Frida Kahlo, Alice Neel o Cindy Sherman en contraposició als icònics retrats femenins de Modigliani o Andy Warhol.

- b) La representació i els rols de la dona, de la musa a la creadora. Comparar exemples de representacions femenines dels grans artistes de la modernitat (Picasso, Matisse, De Kooning) amb les representacions i el qüestionament dels rols proposats per les pròpies dones: Louise Bourgeois, Fina Miralles o Martha Rosler.
- c) *Performance* i arts del cos com a espai privilegiat de pràctica artística feminista. Carolee Schneemann, Esther Ferrer o Gina Pane en contraposició a accions d'Yves Klein, Chris Burden o els accionistes vienesos.
- d) El qüestionament de les categories convencionals sobre el gènere. Claude Cahun, Lynda Benglis o Catherine Opie en contrast i relació amb imatges paradigmàtiques de la masculinitat com les de Richard Prince o Robert Mapplethorpe.
- e) Feminisme i postcolonialisme. Mitjançant la temàtica del cos també es pot explorar com les artistes han pensat les qüestions de raça en un context postcolonial des d'una especificitat femenina; es poden treballar els casos de Lorna Simpson, Shirin Neshat o Coco Fusco, per exemple.

Algunes competències que es podrien treballar són doncs:

- Analitzar i aplicar un coneixement diacrònic i contextualitzat de les diferents manifestacions artístiques i musicals que s'han succeït al llarg de la història en el domini universal i local.
- Expressar coneixements específics sobre l'origen, l'evolució i els diversos camps d'estudi de la història de l'art, així com sobre els temes, el vocabulari i els debats clàssics i actuals de la disciplina.
- Interpretar l'obra d'art en el context en què es va gestar i relacionar-la amb altres formes d'expressió cultural.

I alguns dels resultats d'aprenentatge:

- Identificar i valorar les aportacions de les dones al llarg de la història en diversos rols vinculats a la creació artística.
- Introduir la perspectiva de gènere en la successiva pràctica acadèmica i en la futura pràctica professional.
- Analitzar críticament els problemes plantejats i identificar clarament la qüestió o qüestions a resoldre.

Museologia i gestió del patrimoni. És molt important que aquest tipus d'assignatures que ofereixen un ensenyament més pràctic i orientat al món professional també incorporin una perspectiva de gènere, per tal d'evitar la perpetuació de rols i estereotips discriminatoris en el món laboral. En aquest sentit hi ha diversos aspectes que convé incorporar en els continguts i debats de l'assignatura:

- a) La situació de les dones en les institucions culturals. Tot i que les dades estan en contínua evolució, a grans trets es pot considerar que, com hem dit abans, malgrat les dones són majoria com a alumnes en aquelles estudis que les poden capacitar per exercir rols de gestió en el món de l'art, són minoria en els llocs de responsabilitat o més visibles (De la Villa, 2014).
- b) La patrimonialització del treball de les dones artistes. En els països occidentals les dones són entre un 40% i un 50% dels artistes professionals, tot i que la presència de dones en les col·leccions d'art que s'exposen en els grans museus està entre un 7% i un 40%; igualment les dones artistes també reben menys premis i reconeixements. Malgrat que en els darrers anys molts museus s'han conscienciat d'aquest fet i han començat a revisar la seua política de col·leccions i exposicions, falta encara molta feina per fer sobretot a nivell de la recerca.
- c) Exposicions. El nombre d'exposicions individuals dedicades a dones artistes, tant en museus i centres d'art com en galeries, és encara clarament inferior al dels homes artistes. Pocs centres tenen una política clara per revertir aquesta situació, i més aviat es dona la situació contrària: una única exposició dedicada a una dona justifica llargs períodes sense fer-ne cap.
- d) Estudis de públic. Els estudis en l'àmbit patrimonial tenen ramificacions cap a molts altres àmbits, com el turisme, l'educació, la gestió cultural... que impliquen una relació amb públic i usuaris. En aquest àmbit també cal tenir present la perspectiva de gènere a l'hora d'analitzar el comportament dels usuaris i usuàries i plantejar propostes i plans d'acció.
- e) Educació i mediació. L'educació dels públics, que cada vegada entenem més com a mediació, és una de les funcions fonamentals de museus i centres d'art, que a més ofereix un dels camps de professionalització més viables. És un espai de reflexió i pràctica per introduir-hi la perspectiva de gènere, tan a nivell de continguts com de metodologies.

Tots aquests temes es poden treballar tant des d'un punt de vista teòric com pràctic: visitant museus i institucions per analitzar els discursos expositius, analitzant

els documents que marquen les polítiques de gestió de cada centre, entrevistant a professionals per discutir sobre les seues experiències, comentant les programacions dels centres, fent estudis quantitatius i qualitatius pel que fa als públics...

Així, les competències que es treballarien són:

- Adquirir i aplicar els coneixements corresponents a la conservació i gestió del patrimoni, així com a la museologia i la museografia.
- Valorar les implicacions ètiques de les actuacions professionals, així com reconèixer la diversitat lingüística i cultural i respectar-la com a font de riquesa.
- Formular propostes i hipòtesis noves i creatives per impulsar millores i/o resoldre situacions complexes.

I alguns resultats d'aprenentatge:

- Tenir coneixements del conjunt d'aspectes relacionats amb el patrimoni cultural, aplicant-hi una perspectiva de gènere.
- Identificar i valorar les aportacions de les dones al llarg de la història en diversos rols vinculats a la gestió i conservació del patrimoni.
- Introduir la perspectiva de gènere en la futura pràctica professional.
- Tenir coneixement sobre la història i les problemàtiques actuals de la conservació, criteris de restauració i gestió del patrimoni historicoartístic i cultural.

Avaluació de les assignatures

Un primer element a tenir en compte, molt bàsic, pel que fa a l'avaluació és el d'estimular i valorar positivament aquells o aquelles estudiants que escullen temes amb perspectiva de gènere per a les seues presentacions o treballs; és important no transmetre la sensació que aquesta temàtica és considerada de menor interès o vàlua que altres tradicionalment més pròpies de la història de l'art.

Així mateix, atès que com s'ha esmentat anteriorment en el cas dels estudis relacionats amb la Història de l'art o les Belles Arts ens trobem amb un nombre molt més alt d'estudiants dones, cal procurar que no s'aplique un biaix en l'avaluació que tendisca a afavorir el grup minoritari, en aquest cas els homes.

L'avaluació de les assignatures ha d'estar relacionada amb les metodologies docents; en aquest sentit, en correspondència amb el que suggerim en l'apartat corresponent, és necessari valorar particularment el treball en equip i per projectes per sobre de les proves de coneixements individuals. Així mateix cal fomentar pràctiques com l'autoavaluació o el portafoli docent, fugint del model de professor/autoritat que valida en exclusiva el procés de coneixement i/o aprenentatge.

Modalitats organitzatives de les dinàmiques docents

D'entrada, és important plantejar des d'un altre punt de vista el mateix espai de l'aula, tot trencant amb el format tradicional unidireccional del professorat versus els i les estudiants, i buscant espais que permeten la interacció, el debat i el treball conjunt entre els participants a la classe. En aquest sentit també és útil comptar amb les possibilitats que ens ofereixen tant les xarxes socials com les plataformes educatives (tipus Moodle), com a expansió de l'aula física, per tal de fomentar l'intercanvi d'experiències i la col·laboració. Fins i tot es poden buscar altres espais de treball més informals i més vinculats a l'experiència dels i les estudiants fora de l'espai i horari educatiu normatiu.

En aquesta línia, cal fomentar activitats en les que siguin els estudiants mateixos els que aportin informació, casos d'estudi o materials per ser treballats conjuntament, de manera que s'involucren de manera més vivencial en allò que es treballa i no ho reben com un encàrrec aliè (Vidiella, 2012). Es tracta de superar les relacions d'autoritat implícites en les metodologies tradicionals per arribar a un veritable treball comú, en el qual el coneixement es valide col·lectivament i no només a partir del domini que tinga del tema el professorat.

Així mateix, és necessari també considerar la necessitat de superar el concepte clàssic d'objectivitat científica per introduir en el procés d'aprenentatge la posició del subjecte mateix; en aquest sentit, el fet ja assenyalat que la majoria d'estudiants siguin dones ha de ser entès positivament com un punt de partida des del qual repensar tots els elements del discurs historiogràfic de l'art des d'una perspectiva feminista.

Mètodes docents

La diferència que implica la història de l'art amb perspectiva de gènere en els continguts de la matèria imposa la necessitat d'una pràctica docent també diferent. La idea d'una història de l'art més inclusiva comporta quasi necessàriament introduir dinàmiques més participatives, de debat col·lectiu i treball en grup, així

com de diàleg entre els i les estudiants i el professorat, per tal que els conceptes que es treballen s'integren d'una manera més vivencial amb les pròpies experiències dels i les alumnes. La història de l'art feminista ha estat i continua sent en gran mesura una pràctica política i col·laborativa en la que compartir coneixements i experiències forma part essencial del procés de treball, i és bo que això es trasllade també a la pràctica docent. Exemples de pràctiques en aquest sentit poden ser la publicació d'articles a la Viquipèdia sobre dones vinculades al món de l'art, el treball conjunt de comissariat d'exposicions o d'organització d'esdeveniments amb obra de dones artistes, la realització d'entrevistes a dones artistes o gestores per documentar-ne l'activitat, la realització conjunta de publicacions digitals o en paper recollint els processos de treball que s'han dut a terme, creació de galeries d'imatges a Pinterest sobre temes concrets... En termes generals cal afavorir les activitats que fomenten l'aprenentatge autònom i significatiu, així com les activitats de tipus més pràctic.

Tenint en compte que la introducció de la perspectiva de gènere és un tema candent actualment en el món del patrimoni i la cultura, pot ser interessant treballar a l'aula a partir de la discussió real de casos d'estudi referents a recerques o exposicions vigents, per exemple realitzant i/o analitzant estadístiques sobre la presència de dones artistes en museus i exposicions. Així mateix es pot convidar els i les estudiants a fer presentacions o treballs sobre dones artistes en actiu, com una manera de fer-los evident la riquesa, diversitat i actualitat de la creativitat femenina; i es pot treballar també amb les noves tecnologies per fer difusió d'aquests treballs més enllà de l'espai docent.

05. RECURSOS DOCENTS

Pel que fa al llenguatge que utilitzem a l'hora d'introduir la perspectiva de gènere en les classes, cal tenir present, en primer lloc, que el fet que la paraula «artista» siga la mateixa en masculí i femení fa que hàgem de recórrer constantment al concepte de dona artista, o especificar que ens referim a elles, quan volem incloure-les en el nostre discurs. Igualment hi ha paraules importants en el discurs sobre l'art, com «geni», que no existeixen en femení (o bé tenen un altre sentit, com passa en anglès quan distingim entre *old masters*, mestres antics, i *old mistresses*, mestresses antigues, que les converteix més en amants que en artistes), i que hauríem de mirar d'evitar.

És molt important no emprar expressions generalistes com «la dona en l'art», perquè la participació de tantíssimes dones al llarg de tant de temps en un munt de rols diferents no es pot reduir a un únic estàndard, model o casuística (parlar de «l'home en l'art» no tindria cap sentit).

Com hem esmentat abans, en la gran majoria de l'art realitzat (com a mínim) abans de finals del s. xx es perpetuen models iconogràfics que estableixen rols de gènere molt forts i diferenciats, vinculats en cada moment històric a les corresponents circumstàncies socials, així com al sistema de creences i religions corresponent. No és possible estudiar història de l'art sense mostrar aquestes imatges, però en qualsevol cas si que es pot assenyalar de quina manera mostren i alhora generen estereotips de gènere que es perpetuen en el temps, i que sovint hem interioritzat sense qüestionar críticament.

Un aspecte important a remarcar en la docència és com moltes imatges i obres d'art reforcen la noció d'allò que s'ha anomenat la mirada masculina (Mulvey, 1988) que projecta el desig eròtic heterosexual masculí en el cos femení, contribuint a establir unes pautes de normativitat. Tot sovint aquesta normativitat, però, no es troba tant en les obres dels artistes en si, sinó en els discursos crítics i historiogràfics que n'accepten acríticament les premisses, o bé que obvien les implicacions sexuals, homosexuals o *queer* fins i tot quan son molt explícites visualment, o bé documentades en dades biogràfiques dels i les artistes. Cal doncs analitzar críticament les imatges i fer avinents aquestes qüestions quan les mostrem a classe, siga quin siga el període o temàtica que s'estiga treballant.

Cal tenir present que el discurs de la història de l'art sovint s'elabora des d'una perspectiva formalista que intenta establir uns suposats estàndards de qualitat, complementada amb informació biogràfica que reforça, de manera gairebé hagiogràfica, els episodis clau i reveladors de la trajectòria de l'artista en qüestió.

Com dèiem abans, per incloure la perspectiva de gènere cal anar forçosament més enllà d'aquest paradigma formalista-biogràfic i obrir-se, no només al feminisme, sinó també a metodologies vinculades a la sociologia de l'art, la psicoanàlisi o la teoria crítica, per exemple.

Pel que fa als manuals o llibres de referència més adients per treballar a classe, en recomanariem principalment dos:

CHADWICK, Whitney (1999). *Mujer, arte y sociedad* (2ª ed., rev. y aum.). Barcelona: Destino.

MAYAYO, Patricia (cop. 2003). *Historias de mujeres, historias del arte*. Madrid: Cátedra.

Per una recopilació d'articles teòrics que ofereixen una bona base per treballar la perspectiva de gènere, podem recomanar:

CORDERO, Karen, y SÁENZ, Inda (comp.) (2007). *Crítica feminista en la teoría y la historia del arte*. México: Universidad Iberoamericana.

DEEPWELL, Katy (1998). *Nueva crítica feminista de arte: estrategias críticas*. Madrid: Cátedra.

FAXEDAS, M. Lluïsa (comp.) (2009). *Feminisme i història de l'art*. Girona: Documenta Universitària.

Pel que fa al material audiovisual, cal tenir en compte per una banda les obres de dones cineastes com Agnès Varda o Chantal Akerman que, tracten o no explícitament temes de gènere, ja són per elles mateixes una reivindicació de la mirada femenina, i es poden treballar des d'aquesta perspectiva.

Pel que fa a pel·lícules que tracten el tema de la vida de dones artistes, cal dir que no sempre ho fan des d'una perspectiva feminista i desmitificadora; alguns exemples interessants, en positiu o en negatiu, podrien ser els següents:

Louise Bourgeois: The Spider, the Mistress, and the Tangerine / Marion Cajori i Amei Wallach (2011).

Camille Claudel 1915 / Bruno Dumont, 2013.

Marina Abramovic. The artist is present / Marina Abramovic, 2013.

Els següents documentals tracten sobre la història del feminisme i el sexisme en l'art:

Not for sale: feminism and art in the USA during the 1970s / de Laura Cottingham (1998).

What price art? / de Tracey Emin (2006).

Els darrers anys s'ha fet palès un gradual però cada vegada major interès per la creació artística de les dones en els museus i espais d'art del nostre país; gairebé cada curs és possible anar a veure alguna exposició d'alguna dona artista històrica, i en tot cas, sempre es poden visitar galeries d'art on en algun o altre moment es presenta el treball de dones artistes contemporànies. Alguns museus o espais patrimonials presenten, de forma puntual o permanent, visites guiades o recorreguts patrimonials amb perspectiva de gènere. Una altra possibilitat és, precisament, la de visitar algun museu o espai expositiu i analitzar precisament quines són les seues mancances a l'hora d'incloure la perspectiva de gènere en el seu discurs museològic o expositiu.

Un darrer recurs molt important és el de convidar dones artistes a l'aula per debatre amb els i les alumnes sobre les especificitats de la seua experiència. Es poden aprofitar les visites per generar alguna mena d'arxiu audiovisual que pugui constituir una base per a futures recerques i investigacions.

06. ENSENYAR A FER RECERCA SENSIBLE AL GÈNERE

Per a molts i moltes estudiants la docència que reben en el grau universitari serà el seu primer contacte, ja no tan sols amb la perspectiva de gènere, sinó simplement amb el fet de l'existència d'un nombre tan important de dones artistes i de temes que tenen a veure amb la història i la situació de les dones. La introducció de la perspectiva de gènere en la docència és doncs un pas ineludible per tal d'estimular i afavorir posteriors recerques sensibles al gènere, siga per la temàtica o bé per la metodologia emprada.

A l'hora de plantejar l'elaboració d'un TFG o TFM cal que l'estudiant tinga clar en tot moment que escriure un treball sobre una dona artista o sobre la dona com a motiu iconogràfic, per exemple, no necessàriament implica que s'estiga aplicant una perspectiva de gènere. Cal que es produeixi una presa de decisions conscient que ha de començar per la lectura d'una bibliografia que proporcioni models de recerca adients. Si el que es proposa és un treball de tipus monogràfic, pot ser molt útil la lectura del llibre *Singular Women. Writing the artist* (Frederickson i Webb, 2003), que precisament es planteja com escriure sobre la vida i obra de dones artistes individuals sense caure en els mateixos paranys de tipus hagiogràfic que són massa habituals en les monografies tradicionals. Els diversos llibres editats per Norma Broude i Mary Garrard (1982, 1992, 2005) també ofereixen una bona sèrie d'exemples de casos d'estudi que poden servir de referència.

Tanmateix, una aproximació feminista a la història de l'art no ha de limitar-se a la revisió del treball de dones artistes concretes (que algunes historiadores feministes han qüestionat precisament perquè reproduïx els models historiogràfics tradicionals i excloents). Pot ser recomanable proposar temes de recerca que siguin específicament rellevants per a les pràctiques artístiques des d'una perspectiva de gènere; es pot suggerir, per exemple, estudiar pràctiques artístiques en què les dones artistes s'han sentit més còmodes o hi han tingut un protagonisme rellevant, com la *performance* o la fotografia; es poden fer estudis de tipus teòric o historiogràfic sobre la crítica o la patrimonialització del treball de les dones artistes; es poden analitzar les construccions de masculinitat i feminitat en les imatges que han participat, al llarg de tota la història de l'art i la cultura visual, en definir i establir les convencions de gènere; o es pot afavorir la recerca sobre projectes col·laboratius i col·lectius portats a terme per dones, com ara les exposicions o associacions de dones artistes.

És possible que en la recerca en l'àmbit de la història de l'art, particularment quan es tracten qüestions relacionades amb els usos del patrimoni històrico-artístic,

per exemple, calga recollir dades quantitatives i/o qualitatives; és important en aquest cas desagregar-les per sexe, entenent que els usos que fan les dones de la cultura en general poden mostrar biaixos específics que segur que són rellevants d'observar. Així mateix, partint de l'objecte artístic les recerques es poden ampliar a molts altres àmbits que van més enllà de la història o la museologia: l'antropologia, la sociologia de l'art, l'economia de l'art, l'educació artística, la didàctica de l'art, l'artteràpia, el turisme cultural... En tots aquests casos també es pot aplicar la perspectiva de gènere, en combinació amb les metodologies pròpies de les altres disciplines.

Pot ser interessant fer avinent als joves investigadors i investigadores que la recerca sobre història de l'art a Catalunya des de la perspectiva de gènere està encara massa poc desenvolupada, i que segur que pot oferir molts casos interesantíssims per treballar, des del redescobrimet de dones artistes poc reconegudes, fins a l'anàlisi de la seua recepció crítica o del seu context. La recent tesi doctoral d'Assumpta Bassas (2015), en què investiga la trajectòria de tres artistes conceptuals molt destacades en la història de l'art contemporani a Catalunya (Sílvia Gubern, Àngels Ribé i Eulàlia) des d'una perspectiva clarament feminista i que s'allunya del model tradicional de la monografia de l'artista-geni per aprofundir en aspectes molt més vivencials del treball de les artistes, pot ser una bona referència en aquest àmbit. Així mateix, seria important estimular la creació i difusió d'arxius o repositoris en qualsevol format que permeten conservar testimonis orals i d'altra mena de les artistes catalanes contemporànies, que faciliten futures investigacions.

07. RECURSOS PEDAGÒGICS

Glossari essencial

Art feminista: art arrelat en les anàlisis i els compromisos del feminisme contemporani i que contribueix a una crítica de les relacions de poder polítiques, econòmiques i ideològiques de la societat actual. No és una categoria estilística, ni tampoc equival simplement a l'art creat per les dones.

Art postcolonial: art produït com a resposta a les conseqüències del colonialisme, que sovint tracta qüestions d'identitat cultural i nacional, així com de raça i etnicitat. També tracta com les societats i les cultures dels pobles no-europeus s'han vist des d'una perspectiva occidental, i com es relacionen les identitats del «colonitzador» i del «colonitzat».

Cànon: conjunt d'artistes que han estat convencionalment considerats com a «grans artistes» o «genis» i han servit per definir les línies mestres de la història de l'art, contribuint a sostenir l'estructura heteropatriarcal de la cultura occidental. Actualment la història de l'art intenta qüestionar què és la «grandesa», incorporant qüestions de gènere, raça, classe i territori, entre altres.

Història feminista de l'art: la història feminista de l'art se centra en les dones com a artistes, mecenes, espectadores i subjectes de la història de l'art, tenint sempre en compte de quina manera la identitat específica com a dones afecta la seua obra o la seua carrera, o com les representacions de la dona estan condicionades per les ideologies de gènere dominants (o subversives).

Performativitat: terme interdisciplinar que se sol utilitzar per fer referència a la capacitat del discurs i els gestos per actuar o consumir una acció, o per construir i representar una identitat. Es pregunta per com les identitats estan construïdes a partir d'accions performatives, comportaments i gestos, i no a l'inrevés (la visió de la identitat com a font d'accions secundàries com el discurs o els gestos).

Grups de recerca

Grup de recerca Cos i textualitat, UAB
<http://cositextualitat.uab.cat/>

Duoda. Centre de recerca de dones
<http://www.ub.edu/duoda/?lang=ca>

Grup de recerca Arte y políticas de identidad
http://www.um.es/arteypoliticadeidentidad/?page_id=740

Grup de recerca Espacio urbano y tecnologías de género
<http://espaciourbanoytecnologiasgenero.blogs.upv.es/>

Grup de recerca Writing Feminist Art Histories
<https://writingfeministarthistory.wordpress.com/>

Recursos a internet

Berger, John, Ways of seeing [Modos de ver], 1972
https://www.youtube.com/watch?v=2km4IN_udlE

n.paradoxa. International feminist journal. <http://www.ktpress.co.uk/>
En aquesta web no només s'hi troba la referència a la revista, sinó molta informació sobre art i feminisme (per exemple estadístiques sobre el paper de les dones artistes en l'art), i en particular un MOOC molt útil per formar-se en el tema.

n.paradoxa's 12 step guide to Feminist Art, Art History and Criticism
<https://www.ktpress.co.uk/pdf/nparadoxaissue21.pdf>

National Museum of Women in the Arts
<https://nmwa.org/>

Brooklyn Museum. Elisabeth A. Sackler Center for Feminist Art
<https://www.brooklynmuseum.org/eascfa/>

MAV. Mujeres en las artes visuales.
<http://mav.org.es/>

ARTNews. Women in the artworld (número especial de la revista, 2015)
<https://www.artnews.com/toc/women-in-the-art-world/>

Unitat docent sobre art i feminisme
<http://arthistoryteachingresources.org/lessons/feminism-art/>

Material àudiovisual sobre l'exposició !WomenArtRevolution
<https://exhibits.stanford.edu/women-art-revolution>

Video "Where are the women?"
<https://www.youtube.com/watch?v=AbUkraQIYv8>

“Feminist art” a la Tate Modern

<http://www.tate.org.uk/art/art-terms/f/feminist-art>

Asociación Española de Investigación de Historia de las Mujeres

<http://aeihm.org/>

MNAC. Dones artistes

http://www.museunacional.cat/ca/dones_artistes

Patrimoni en femení

<http://www.mecd.gob.es/cultura/areas/museos/mc/ceres/catalogos/catalogos-tematicos/patrimoniofemenino/presentacion/portada.html>

La dimensió poc coneguda. Pioneres del cinema.

<http://www.pioneresdelcinema.cat/>

Enllaços a programes d'assignatures

Arte y género, Universidad de Granada, Grado de Historia del arte

[http://filosofiayletras.ugr.es/pages/docencia/grados/guias-docentes/cursoactual/arte/29311A1/!](http://filosofiayletras.ugr.es/pages/docencia/grados/guias-docentes/cursoactual/arte/29311A1/)

Arte y género, UAM, Grado de Historia del arte.

<http://uamfilosofia.com/ordenacion/guiasDocentes/2017-2018/19249.pdf>

Art i gènere, UdG, Grau en Història de l'art

<http://www2.udg.edu/Guiadematrícula/Dissenyassignatura/tabid/15700/Default.aspx?codia=3102G05043>

Perspectives feministes a la història de l'art, UB, Grau en Història de l'art

<http://www.ub.edu/grad/plae/AccessInformePD?curs=2017&codiGiga=364069&iidioma=CAT&recurs=publicacio>

Arqueologia i gènere, grau en Història, UB

http://www.aeihm.org/sites/default/files/UAB.%20Arqueologia_de_les_dones.pdf

Máster en artes visuales y multimedia. Arte y género

<http://avm.webs.upv.es/23-asignaturas/13-14/33-arte-genero>

Gender and art history, University of Nevada

<https://www.unr.edu/Documents/provost/assessment/core/approved%20core%20courses/CO%2011/ART484.pdf>

The History of Women in Art, University of Montana

<https://scholarworks.umt.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.es/&httpsredir=1&article=2660&context=syllabi>

Gender in contemporary art, University of Colorado.

<http://mariabuszek.com/wp-content/uploads/GenderSyllabusS18.pdf>

Race, gender and sexuality in contemporary art, USC

<http://web-app.usc.edu/soc/syllabus/20131/11950.pdf>

08. PER A APROFUNDIR

Bibliografia de referència

- ALARIO TRIGUEROS, María Teresa (2008). *Arte y feminismo*. San Sebastián: Nerea.
- ALIAGA, Juan Vicente (2004). *Arte y cuestiones de género*. San Sebastián: Nerea.
- ALIAGA, Juan Vicente (2007). *Orden fálico. Androcentrismo y violencia de género en las prácticas artísticas del siglo XX*. Madrid: Akal.
- ALIAGA, Juan Vicente i MAYAYO, Patricia (2013). *Genealogías feministas en el arte español: 1960-2010*. Madrid: This Side Up.
- ARRAZ, Fátima (dir.). *Cine y Género en España*. Madrid: Cátedra, 2010.
- BASSAS, Assumpta (2015). *La trayectoria de tres artistas en el paisaje del conceptualismo en Catalunya: Silvia Gubern, Àngels Ribé i Eulàlia*. Universitat de Barcelona.
- BERROCAL, Mª C. (2009). «Feminismo, teoría y práctica de una arqueología científica». *Trabajos de Prehistoria*, 66 (2), p. 25-43.
- BORNAY, Erika (1990). *Las Hijas de Lilith*. Madrid: Cátedra.
- BORNAY, Erika (1998). *Mujeres de la Biblia en la pintura del barroco: imágenes de la ambigüedad*. Madrid: Cátedra.
- BROUDE, Norma i GARRARD, Mary D. (eds.) (1982). *Feminism and art history: questioning the litany*, 1982.
- BROUDE, Norma i GARRARD, Mary D. (eds.) (1992). *The Expanding discourse: feminism and art history*. Westview Press.
- BROUDE, Norma i GARRARD, Mary D. (eds.) (1994). *The Power of feminist art: the American movement of the 1970s, history and impact*. Abrams.
- BROUDE, Norma i GARRARD, Mary D. (eds.) (2005). *Reclaiming female agency: feminist art history after postmodernism*. University of California Press.
- BUTLER, Cornelia H. i SCHWARTZ, Alexandra, (eds.) (2010). *Modern women : women artists at the Museum of Modern Art*. New York: Museum of Modern Art.
- CABRUJA, Teresa i VERGÉS, Tania (2017). *La perspectiva de gènere en docència i recerca en les universitats de la Xarxa Vives. Situació actual i reptes de futur*. Xarxa Vives d'Universitats. <http://www.vives.org/PU3.pdf>

- CARSON, Fiona (2000). *Feminist visual culture*. Edinburgh, Scotland: Edinburgh University Press.
- CHADWICK, Whitney (1999). *Mujer, arte y sociedad* (2ª ed., rev. y aum.). Barcelona: Destino.
- CHARLES, Corinne (dir.) *Hay más en ti. Imágenes de la mujer en la Edad Media* (siglo XIII-XV). Bilbao: Museo de Bellas Artes, 2011.
- COHEN, Ada (2010). *Art in the era of Alexander the Great. Paradigms of manhood and their cultural traditions*. Nueva York, Cambridge University Press.
- COLOMER, Laia; PICAZO, Marina; GONZALEZ, Paloma *et al.* (eds.). *Arqueología y teoría feminista*. Barcelona: Icaria, 1999.
- CORDERO Reiman, KAREN I SÁENZ, Inda (comp.). *Crítica feminista en la teoría e la historia del arte*. Mexico: Universidad Iberoamericana, 2007.
- D'ALLEVA, Anne (2012). *Methods & Theories of Art History*. Londres: Lawrence King Pub.
- DAVIS, Whitney (ed.). *Gay and Lesbian Studies in Art History*. Nueva York: Hawthorne Press, 1994.
- DD.AA. *Elles@centrepompidou: artistes femmes dans la collection du Musée national d'art moderne, Centre de création industrielle* (DL 2009). [Paris]: Centre Pompidou.
- DD.AA. *Queer British Art 1861-1967* (2007). Londres: Tate Britain.
- DEEPWELL, Kate (1998). *Women artists and modernism*. Manchester: Manchester University.
- DEEPWELL, Katy (1998). *Nueva crítica feminista de arte: estrategias críticas*. Madrid: Cátedra.
- DIEGO, Estrella de (2009). *La Mujer y la pintura del XIX español: cuatrocientas olvidadas y algunas más*. Madrid: Cátedra.
- DÍEZ JORGE, Mª Elena (ed.). *Arquitectura y mujeres en la historia*. Madrid, 2015.
- FAXEDAS, M. Lluïsa (comp.) (2009). *Feminisme i Història de l'art*. Documenta: Girona.
- FEND, Mechthild (2011). *Les limites de la masculinité. L'androgynie dans l'art et la théorie de l'art en France*. París: La Découverte.

- FERNÁNDEZ, Susana (2010). *Mujeres de ojos rojos : del arte feminista al arte femenino*. Gijón: Trea.
- FIELD NOTE, «Counterplanning from the classroom. Feminist art and architecture collaborative» (2017), *Journal of the Society of Architectural Historians*, 76, n. 3 (setembre de 2017), p. 277-280.
- FREDERICKSON, Kristen i WEBB, Sarah E. (eds.) (2003). *Singular Women. Writing the artist*. London: University of California Press.
- GOUMA-PETERSON, Thalia i MATHEWS, Patricia (1987). «The feminist critique of art history», *The Art Bulletin*. 69: 326-357.
- HESS, Thomas B. i BAKER, Elizabeth (1973). *Art and sexual politics: Women's liberation, women artists, and art history*. New York: Macmillan.
- JONES, Amelia (cop. 1999). *Performing the body*. New York: Routledge.
- JONES, Amelia (2010). *The Feminism and visual culture reader*. New York: Routledge.
- JOYCE, R. A. (2008). *Ancient Bodies, Ancient Lives. Sex, Gender and Archaeology*. Thames & Hudson, Nova York.
- KAPLAN, A. (1998). *Las mujeres y el cine: a ambos lados de la cámara*. Cátedra-Instituto de la mujer, Madrid.
- KIRKPATRICK, Susan (2003). *Mujer, modernismo y vanguardia en España (1898-1931)*. Madrid: Cátedra.
- KORSMEYER, Carolyn (2004). *Gender and aesthetics*. London: Routledge.
- LAURETIS, Teresa de (1991). «Queer theory: Lesbian and Gay sexualities», a *Differences: A Journal of Feminist Cultural Studies* 3/2.
- LAWRENCE, Cynthia (ed.) (1998). *Women and art in Early Modern Europe. Patrons, Collectors & Connoisseurs*. Pennsylvania: University Press.
- LISS, Andrea (2009). *Feminist art and the maternal*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- LOLLOBRIGIDA, Consuelo (2013). *Itinerari romani. Donne che dipingono*. Foligno, Etgraphiae.
- MARK, Lisa Gabrielle (2007). *WACK! Art and the feminist revolution*. MIT Press.

- MARTIN, Therese (ed.) (2012). *Reassessing the Roles of Women as "Makers" of Medieval Art and Architecture*. Brill, Leiden-Boston.
- MAYAYO, Patricia (cop. 2003). *Historias de mujeres, historias del arte*. Madrid: Cátedra.
- MÉNDEZ, Lourdes (2004). *Cuerpos sexuados y ficciones identitarias: ideologías sexuales, deconstrucciones feministas y artes visuales*. Sevilla: Instituto Andaluz de la Mujer.
- MICHAUD, Yves (ed.) (1994). *Féminisme, art et histoire de l'art*. Paris: École nationales Supérieure des Beaux-Arts.
- MOLINA, Álvaro (2013). *Mujeres y hombres en la España Ilustrada. Identidad, género y visualidad*. Madrid: Cátedra.
- MULVEY, Laura (1988). *Placer visual y cine narrativo*. València: Universitat de València.
- MUÑOZ LÓPEZ, Pilar (2003). *Mujeres españolas en las artes plásticas*. Síntesis: Madrid.
- NEAD, Lynda (1998). *El desnudo femenino: arte, obscenidad y sexualidad*. Madrid: Tecnos.
- NELSON, Sarah Milledge (2006). *Handbook of Gender in Archaeology*. Altamira Press, Lanham.
- NOCHLIN, Linda (1971). «Why have there been no great women artists?», *Artnews*.
- NOCHLIN, Linda i SUTHERLAND HARRIS, Ann (1976). *Women artists: 1550-1950*. Los Angeles: Alfred A. Knopf.
- NOCHLIN, Linda (1989). *Women, art, and power, and other essays*. Londres: Thames and Hudson.
- PARKER, Roszika i POLLOCK, Griselda (1981). *Old mistresses: women, art and ideology*. Routledge & Kega Paul.
- PEARSON, Andrea (ed.) (2008). *Women and portraits in Early Modren Europe*. Gender, Agency, Identity. Ashgate.
- PEDRAZA, Pilar (1991). *La Bella, enigma y pesadilla: esfinge, medusa, pantera*. Barcelona: Tusquets.

- POLLOCK, Griselda (1988). *Vision and difference: feminism, femininity and the histories of art*. London [etc.]: Routledge.
- POLLOCK, Griselda (1999). *Differencing the canon: feminist desire and the writing of art's histories*. New York: Routledge.
- POLLOCK, Griselda (2010). *Encuentros en el museo feminista virtual: tiempo, espacio y el archivo*. Madrid: Cátedra.
- PORQUERES, Bea (1995). *Deu segles de creativitat femenina: una altra història de l'art*. [S.l.]: Institut de Ciències de l'Educació. Universitat Autònoma de Barcelona.
- PORQUERES, Bea (1994). *Reconstruir una tradició: las artistas en el mundo occidental*. Madrid: Horas y Horas.
- RECKITT, Helena (2001). *Art and feminism*. London [etc.]: Phaidon
- REYERO, Carlos (1996). *Apariencia e identidad masculina. De la Ilustración al decadentismo*. Madrid: Cátedra.
- RIOT-SARCEY, Michèle (2002). *Histoire du féminisme*. Paris: La Découverte.
- ROBINSON, Hillary (2001). *Feminism-art-theory: an anthology 1968-2000*. Blackwell.
- SASLOW, James M. (1989). *Ganimedes en el Renacimiento. La homosexualidad en el arte y en la sociedad*. Madrid: Nerea.
- SCHOR, Gabriele (2010). *Donna: avanguardia femminista negli anni '70: dalla Sammlung Verbund di Vienna*. Milano: Electa.
- SHERIFF, Mary D. «How Images Got Their Gender: Masculinity and Femininity in the Visual Arts» a MEADE, Tereia y WIESNER-HANKS, Merry E. (2004). *A companion to gender history*. Oxford: Blackwell, p. 146-170.
- SERRANO DE HARO, Amparo (DL 2000). *Mujeres en el arte*. Barcelona: Plaza & Janés.
- SOLOMON-GODEAU, Abigail (1997). *Male trouble. A crisis in representation*. London: Thames & Hudson.
- TRANSFORINI, M. Antonietta (2009). *Bajo el signo de las artistas. Mujeres, profesiones de arte y modernidad*. Valencia.
- VIDIELLA, Judith (2012). «Pràctiques i pedagogies feministes de contacte. És possible pensar la mediació des de les polítiques de cura i afecte?» A *Obert per reflexió. Un laboratori de treball en xarxa i de producció artística i cultural*, CA Tarragona centre d'art. Consultable a: http://ca.tarragona.cat/files/actividad/115/publicaci_obert_per_reflexi_0.pdf

DE LA VILLA, Rocío (2014). «Arte, educación e igualdad en ámbitos culturales». En *Aplicaciones del arte a la igualdad en ámbitos educativos, sociales y culturales*, p. 31-40; consultable en http://www.inmujer.gob.es/areasTematicas/educacion/programas/docs/2015/Aplicaciones_del_Arte.pdf

WARR, Tracey (2006). *El Cuerpo del artista*. London: Phaidon.

Xarxa Vives

d'universitats

Universitat Abat Oliba CEU
Universitat d'Alacant
Universitat d'Andorra
Universitat Autònoma de Barcelona
Universitat de Barcelona
Universitat CEU Cardenal Herrera
Universitat de Girona
Universitat de les Illes Balears
Universitat Internacional de Catalunya
Universitat Jaume I
Universitat de Lleida
Universitat Miguel Hernández d'Elx
Universitat Oberta de Catalunya
Universitat de Perpinyà Via Domitia
Universitat Politècnica de Catalunya
Universitat Politècnica de València
Universitat Pompeu Fabra
Universitat Ramon Llull
Universitat Rovira i Virgili
Universitat de Sàsser
Universitat de València
Universitat de Vic · Universitat
Central de Catalunya